

8e Anton Constandse Lezing

10 september 1994

ANTON CONSTANDSE: INDIVIDUALISME ALS IDEAAL

door *Hans Ramaer*

1.

De laatste twaalf jaar van zijn leven heb ik Anton Constandse goed gekend. Begin 1973 vroeg ik hem om mederedacteur te worden van het anarchistische tijdschrift *De AS* en tot mijn verbazing stemde hij daarin direct toe. Maar – zo begreep ik al snel – zo was hij nu eenmaal. Constandse zei bijna altijd 'ja' als hem gevraagd werd een lezing te houden of een artikel te schrijven. Zo hebben we dus vele jaren vruchtbaar samengewerkt. Ik herinner me met veel plezier de redactievergaderingen, die we eerst bij hem thuis in Haarlem hielden en later toen hij verhuisd was, in Scheveningen. In *De Gids* heeft Rudolf de Jong die bijeenkomsten heel treffend 'libertaire salons' genoemd, waar we pas aan het eind van zo'n avond bedachten dat we bijeen gekomen waren om een nieuw nummer van *De AS* te bespreken. Want Anton Constandse had urenlang allerlei anecdotes verteld en bovendien uitgebreid commentaar op ontwikkelingen in binnen- en buitenland gegeven.

Constandse werd geboren in 1899 en overleed in 1985. Al op jonge leeftijd – een jaar of achttien – werd hij politiek actief, schreef artikelen en hield lezingen. Tot aan zijn dood heeft hij die activiteiten voortgezet en hij heeft dan ook een indrukwekkend oeuvre nagelaten. Na Domela Nieuwenhuis is Constandse de bekendste vrijdenker en anarchist in Nederland geworden. Er zijn verschillen tussen die beiden maar ook een aantal opvallende overeenkomsten. Zo is er allereerst de overeenkomst in produktiviteit, al heeft Constandse nog meer geschreven dan Domela. Zelf heeft hij eens becijferd in zijn *Verantwoording* toen hij tachtig jaar werd – en hij had toen nog een aantal jaren te gaan – dat hij in zijn leven ongeveer 5000 artikelen had geschreven, zo'n 2750 lezingen had eens ongeveer 50 essays aan bundels had bijgedragen. En, zo blijkt bij nadere bestudering van die *Verantwoording*, de lijst is zelfs nog onvolledig.

Beiden, Constandse en Domela, noemden zich nadrukkelijk 'sociaal-anarchist'. Maar slechts weinigen in de anarchistische en vrijdenkersbeweging hebben zoveel begrip opgebracht voor het radicale individueel-anarchisme, zoals we dat kennen sinds Max Stirner in 1844 *Der Einzige und sein Eigentum* schreef.

Constandse heeft in zijn leven twee prijzen gekregen. De ene, in de jaren zeventig, was de Van Praag-prijs van het Humanistisch Verbond en de andere, in 1981, de Culturele Prijs van de provincie Zuid-Holland. Maar zonder twijfel de mooiste bekroning was wat Harry Mulisch zei op zijn tachtigste verjaardag, die werd gevierd in Theater De Appel in Scheveningen. Mulisch noemde hem toen 'de Erasmus van het anarchisme'. En met recht, want Constandse was een man met een onaantastbare overtuiging, die toch altijd zocht naar een evenwicht. Hij was een radicale linkse intellectueel die nooit zijn verleden verloochende, maar juist trouw bleef aan de standpunten die hij al in zijn jonge jaren had ingenomen zonder dat hij in Don Quichotterie verviel. Hij was een libertair die actuele ontwikkelingen en veranderde inzichten inpaste in zijn opvattingen zonder ooit, zoals hij dat in 1965 in een artikel in *De Gids* schreef, "te spugen in de bron waaruit ik gedronken heb".

In dat verband moet ik denken aan een gebeurtenis die eind jaren zestig plaats vond. Constandse bezocht toen een congres over de crisis van de politieke partijen. We zien dat er een kwart eeuw later niets nieuws onder de zon is! Hij vroeg tijdens de discussies het woord om vervolgens de vloer aan te vegen met het parlementarisme en het partijstelsel. Toen hij uitgesproken was vroeg de voorzitter van die bijeenkomst hem geïrriteerd wie hij wel was... Constandse noemde zijn naam en voegde daar nadrukkelijk aan toe dat hij niet sprak namens een groep, een partij of een organisatie maar dat hij louter sprak voor zichzelf.

Dat was Constandse ten voeten uit. Een individualist, een vrijgeest wiens zelfbewustzijn door mensen die hem niet goed kenden misschien wel eens voor arrogantie versleten werd. Een individualist, maar niet iemand die star vasthield aan de absolute suprematie van het individu, want zoals hij steeds weer opnieuw beklemtoonde, de maatschappij waarin iedereen geboren wordt is een collectief en alleen al daarom wordt de vrijheid van de persoon redelijk beperkt. Het ging hem dus om een vrijheid die sociaal van aard is. De vrijheid van de persoonlijkheid is slechts mogelijk, zei hij in zijn dankwoord in 1981 toen hij de Culturele Prijs kreeg, "door haar erkenning en de bevestiging van een vrije samenleving".

Hier zien wij de koppeling van zijn vrijdenken en zijn anarchisme. Zo heeft hij ook eens gezegd dat hij het anarchisme zag als de logische consequentie van wat cultuur of beschaving de mens te bieden heeft.

2.

Constandse werd geboren in het Zeeuwse Brouwershaven, in een gezin van middenstanders.

Toen hij een jaar of zes was stierf zijn vader en verhuisde zijn moeder naar Den Haag. Daar bezocht hij de kweekschool voor onderwijzers, maar voor de klas gestaan heeft hij nauwelijks. Anarchisme en atheïsme eisten zoveel van zijn tijd dat hij een *fulltime* activist werd. Eind jaren dertig is hij korte tijd leraar Frans geweest op een particuliere school, maar in de praktijk was hij zijn leven lang 'docent'. Slechts weinigen immers konden ingewikkelde gebeurtenissen en structuren zo helder uiteen zetten als hij. Wat mij altijd trof wanneer hij geïnterviewd werd over welk onderwerp dan ook was hoe begrijpelijk zijn antwoorden waren. Wanneer iemand hem een microfoon voorhield en vroeg of hij in anderhalve minuut uiteen wilde zetten waarom de Amerikanen in Vietnam zaten, kon je er de klok op gelijk zetten dat hij zonder een moment te aarzelen in precies negentig seconden een volstrekt logisch opgebouwd betoog hield. Ik vind dat nog steeds een bijzondere prestatie. Ook zijn artikelen kenmerken zich door die heldere betogen die voor iedere geïnteresseerde te volgen zijn en ik denk dat zijn populariteit daaraan voor een groot deel was toe te schrijven.

Er is wel eens op gewezen dat het leven van Constandse ingedeeld kan worden in een viertal perioden. De eerste beslaat de jaren twintig en dertig, de tijd van de jonge felle Constandse. Dan is er de periode van de oorlogsjaren, die in vele opzichten een breuk in zijn leven vormde. Vervolgens de periode 1945 tot 1965, waarin hij vooral actief was als journalist, en in de vrijdenkersbeweging en zeker binnen het anarchisme wat op de achtergrond raakte. En tenslotte is er de laatste periode – 1965-1985 – waarin hij weer actief was binnen het anarchisme en de vrijdenkerij, een periode die een synthese vormt van de voorafgaande perioden. Het waren de jaren waarin hij erkenning vond voor zijn denkbeelden en vakmanschap. En hoewel er toen wel eens smalend gezegd is dat Constandse 'de paus van links' was, zijn die jaren zeer waarschijnlijk de mooiste van zijn leven geweest.

Toen Constandse een jaar of achttien was volgde hij godsdienstonderwijs bij de doopsgezinde dominee Lulofs, een vrijzinnig man. Constandse had veel aan hem te danken, zoals hij dat in *Een karavaan van ongewone mensen* heeft gememoreerd. Als vele anderen begon de jonge Constandse te twijfelen en ontwikkelde hij zich al snel tot een bestrijder van het geloof en – vooral – van de macht van de kerk. Hij sloot zich aan bij De Dageraad en werd al spoedig een van de bekendste propagandisten van de vrijdenkersbeweging. In 1923 verscheen zijn eerste brochure tegen de godsdienst *De ellende der religie*, naar de bekende woorden van Proudhon. Er volgden nog vele andere

zoals *Socialisme tegenover godsdienst*, *Feuerbach en de wijsbegeerte van het atheïsme* en *Kan er een god zijn?* De Jan Börger Bibliotheek heeft inmiddels een groot deel van die brochures herdrukt. In 1926 verscheen zijn *Grondslagen van het Atheïsme*, een boek dat gebaseerd is op die brochures en ook op verdere studie. In de jaren zeventig heeft Constandse het herzien en opnieuw gepubliceerd onder de titel *Grondgedachten van het Atheïsme*. Heel nadrukkelijk vroeg hij in dat boek aandacht voor Feuerbach, een van zijn favoriete filosofen, en ook voor Freud die het geloof een algemeen voorkomende zielkundige afwijking had genoemd. Terecht heeft Ilse Bulhof in haar *Freud en Nederland* een paragraaf gewijd aan Anton Constandse, die als een van de eersten in Nederland de Weense psycho-analyticus naar waarde wist te schatten. En niet veel later ontdekte Constandse de betekenis van de denkbeelden over seksuele bevrijding die Freuds leerling Reich had ontwikkeld.

In de jaren twintig al was Constandse ook een gevierd spreker op vrijdenkersbijeenkomsten. Hij sprak onder meer in bioscopen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag waar hij debatteerde met de predikant dr. De Hartog. Deze had als tegenpool van De Dageraad de vereniging De Middaghoogte opgericht. Constandse debatteerde voor een publiek van vele honderden, soms wel duizend belangstellenden, naar de gewoonte van die tijd gekleed in jacquet. Debatten die hij soms verloor maar meestal won op punten....

Tegelijkertijd met zijn activiteiten in de vrijdenkers-beweging was hij ook betrokken geraakt bij de anarchistische beweging, met name de sociaal- anarchistische jongerenbeweging beweging, de SAJO. Samen met Jo de Haas was Constandse actief als organisator, als propagandist, als spreker. In zijn boek *Anarchisme in Drenthe* beschreef de onlangs overleden Harmen van Houten op boeiende wijze de propagandistische acties van Constandse in Emmer-Compascuum en andere dorpen in het noorden, waarbij hij de marechaussee achter zich aankeeg. In die tijd – 1922 – richtte hij ook het anarchistische jongerenblad *Alarm* op, dat in de historie van het anarchisme een unieke plaats inneemt. Hij heeft er zelf in de jaren zeventig het boek *De Alarmisten* over gepubliceerd, een bundeling van artikelen uit dat blad met een uitvoerige inleiding. Daarin vinden we ook een bijdrage van Piet Kooijman, die toentertijd een gevangenisstraf van zes jaar in Leeuwarden uitzat en wiens brieven naar buiten gesmokkeld werden. *Alarm*, bij monde van Anton Constandse, was binnen het anarchisme de enige stroming die Kooijman en zijn kameraad Leen van der Linde steunde. In 1921 hadden Kooijman, Van der Linde en De Haas de voorgevel van de woning van een

hoge militair opgeblazen. Eerder had Constandse Jo de Haas, die een aanslag op de minister van oorlog wilde plegen, nog kunnen bepraten. Maar in *Alarm* verdedigde hij wel de motieven van de daders van de bomaanslag die het proletariaat wilden aansporen niet te vertrouwen op welke partij of vakorganisatie dan ook, maar uitsluitend op eigen kracht.

Weliswaar waren alle anarchisten gekant tegen politieke partijen, maar de Alarmgroep was ook fel tegenstander van vakorganisatie, zelfs van de met het anarchisme verwante syndicalistische. Niet toevallig heet de eerste brochure die Constandse publiceerde dan ook *Weg met de vakorganisatie*. De Alarmisten zagen vakverenigingen als een vorm van bevoogding van de arbeidersklasse en propageerden autonome bedrijfsraden. Toen in de loop van de jaren twintig het revolutionaire tij verliep, verdween het blad *Alarm*. Maar de individualistisch getinte stroming binnen het anarchisme – waarvan Constandse de belangrijkste woordvoerder was – bleef tot in de jaren dertig actief.

3.

Voor het schetsen van een portret van Constandse is het niet voldoende om te wijzen op zijn uitgesproken anarchistische en atheïstische opvattingen. Daarmee verweven was zijn belangstelling voor literatuur, filosofie en geschiedenis. Al jong bewonderde hij een viertal 'helden van de geest': Ibsen, Nietzsche, Heine en Multatuli. Geen van allen waren ze socialist, veeleer individualist, maar hun denken is zijn gehele leven een bron van inspiratie gebleven, al zouden we daaraan nog de anarchisten Stirner en Bakoenin kunnen toevoegen. Opmerkelijk is dat bijna al die negentiende-eeuwse vrijgeesten min of meer een dedain voor de massa hadden. Daardoor was er bij Constandse – die aanvankelijk toch ook zijn hoop gevestigd had op een zelfbewust proletariaat – sprake van een zekere ambivalentie. Wat hij in wezen beoogde was een aristocratie van de geest, vrije persoonlijkheden die als een verlichte elite de maatschappij naar grotere redelijkheid en zedelijkheid zouden leiden. Allengs echter verloor hij het vertrouwen dat het proletariaat op eigen kracht kon emanciperen. Zo schreef hij in 1933 de door De Dageraad uitgegeven brochure *Verloren illusies en blijvende idealen*

[<https://www.anarchistiegroepnijmegen.nl/sites/anarchistiegroepnijmegen.nl/files/Constandse%20-%20Verloren%20Illusies%20%26%20Blijvende%20Idealen%20-%20Lose%20Pagina%27s%20-%20OCR.pdf>], waarin hij

constateerde dat het een illusie is om te denken dat de arbeidersklasse revolutionair is. Het fascisme rukte op en een vrije samenleving leek een steeds verder weg gelegen ideaal. En toen de oorlog al zijn schaduwen vooruit wierp besloot Constandse de nu

onvermijdelijke keuze te maken – overigens zonder het anarchisme als idee te verloochenen. Een keuze voor de liberale democratie als bolwerk tegen de barbarij.

Het is onmogelijk op deze plaats nader in te gaan op alle tijdschriften waarvoor Constandse heeft geschreven. Voor een daarvan wil ik graag een uitzondering maken en wel omdat hij daar zelf met zoveel genoegen op terugkeek. Ik bedoel het blad *De Nieuwe Cultuur*. Dat blad ontstond in 1927 als gevolg van een conflict tussen het bestuur van De Dageraad en de drukker van het blad *De Vrijdenker*. Constandse koos in dat conflict partij voor drukker Luigies. Vandaar dat hij een lange tijd niet meer in het orgaan van de De Dageraad publiceerde – maar nog wel brochures schreef en spreekbeurten vervulde voor de vrijdenkersbeweging; ook reisde hij in 1937 door het land om te protesteren tegen het intrekken van de zendmachtiging van de Vrijdenkers Radio Omroep. *De Nieuwe Cultuur* was een initiatief van Luigies die Constandse als redacteur aantrok. Het was een onafhankelijk vrijdenkersblad waarin de nadruk lag op filosofie en cultuur. Constandse schreef het overgrote deel van de artikelen, vaak ook onder pseudoniemen als Hamer, Pol de Beer, GG en FCO, en ik vind het jammer dat ik hem nooit gevraagd heb waarom hij juist die pseudoniemen had gekozen. In het blad vinden we fraaie cultuurhistorische opstellen en vooral biografische schetsen van de eerder genoemde 'helden van de geest' en ook van cultuurcritici en filosofen als Rabelais, Voltaire en Spinoza. Hoewel het blad helaas maar kort heeft bestaan vormt het toch een van de hoogtepunten van zijn oeuvre.

Overigens heeft Constandse een deel van de artikelen, brochures en lezingen uit die vroege periode na 1965 verwerkt in nieuwe publicaties, zoals de bundels *Eros – de waan der zinnen*, *Bevrijding door verachting*, *Het soevereine Ik* en *Het weerbarstige woord*.

4.

Die vooroorlogse jaren waren voor Constandse erg magere jaren. Als fulltime activist had hij geen vaste werkkring, vaste werkkring, maar moesten hij en zijn gezin leven van wat het geven van wat privélessen Frans, een enkele redelijk betaalde spreekbeurt en zijn journalistieke arbeid opbrachten. Een groot deel van zijn brochures uit die tijd zijn in eigen beheer verschenen. Daartoe had Constandse uitgeverij De Albatros opgericht, die tussen 1929 en 1938 zo'n 25 brochures uitbracht, die hij weer tijdens bijeenkomsten en spreekbeurten verkocht. Veel van die brochures waren gericht tegen het fascisme, maar ook tegen Sovjet-Rusland en het bolsjewisme. In weer andere brochures keerde Constandse zich tegen de crisispolitiek van

Colijn, het kolonialisme en de monarchie. De in dat verband meest geruchtmakende brochure verscheen in 1933. In *Nederland, God en Oranje* [<https://a-bieb.nl/library/a-l-constandse-nederland-god-en-oranje>] schreef hij dat de godsdienstige onderneming er kennelijk zo hopeloos voorstond dat de christelijke ministers God te hulp waren gesnel door ieder strafbaar te verklaren die zich 'smalend' over Hem uitliet. Omdat kon worden aangetoond dat Constandse die zinsnede geschreven had voordat de door minister van justitie Donner voorgestelde wet op de godslastering van kracht was geworden, werd hij niet veroordeeld. Van de brochure werden er overigens 8000 exemplaren verkocht. Maar in 1927 had Constandse de dans niet kunnen ontspringen. Hij werd toen veroordeeld tot twee maanden cel wegens opruiing. Een halve eeuw later – in 1979 – heeft hij in *De Gids* uitvoerig verslag gedaan van die gevangeniservaringen. Ook in 1934 dreigde een veroordeling wegens opruiing omdat hij op een openbare bijeenkomst in Noord-Holland de arbeiders had opgeroepen de bedrijven te bezetten om het dreigende fascisme te keren. De zaak liep met een sisser af, maar de ironie van de geschiedenis wil dat hij zowel Donner als de Alkmaarse officier van justitie later weer tegenkwam... in de gijzelaarskampen. Over de gebeurtenissen van toen heeft hij niet met hen gesproken, ze waren die ongetwijfeld vergeten – zo schreef hij na de oorlog.

In de zomer van 1936 brak in Spanje de burgeroorlog uit. Tegelijk ontstond er een libertaire sociale revolutie, met Barcelona als middelpunt. De anarcho-syndicalisten traden toe tot de republikeinse regering om op ook op dat niveau een eenheidsfront te vormen tegen de fascistische generaals. Maar door de groeiende invloed van de communisten werden anarchisten en syndicalisten buitenspel gezet en de sociale revolutie deels teruggedraaid. Ook in eigen kring werd de anarcho-syndicalistische regeringsdeelname steeds heftiger bekritiseerd. In het voorjaar van 1937 reisde Constandse naar republikeins Spanje en berichtte over de collectivisaties en de sociaal-culturele omwentelingen in het weekblad *De Dageraad*. Bij toeval maakte hij ook de meidagen in Barcelona mee. In die 'tragische week' probeerden door de communisten gedomineerde regeringstroepen de bolwerken van de anarcho-syndicalistische CNT/FAI en die van de kleine onafhankelijk-marxistische POUM te veroveren. Dagenlang werd er een hevige oorlog 'binnen de burgeroorlog' gevoerd, waarvan Constandse ooggetuige was – net als George Orwell die zijn ervaringen beschreef in *Saluut aan Catalonië*. Uit zijn uitvoerige verslag van die meidagen in *De Dageraad* wordt al duidelijk dat Constandse een ommezwaai had gemaakt. "De

Spaanse burgeroorlog" zei hij ruim dertig jaar later, "was een keerpunt in mijn leven. Toen bleek het nodig de staatloze idealen van het anarchisme op te offeren aan het verzet tegen het fascisme".

Hij die zich altijd verre gehouden had van organisatievorming, die zich tegen het syndicalisme had gekeerd, bepleitte nu een samengaan van alle anarchistische stromingen in de strijd tegen het fascisme. Naar het voorbeeld van de Spaanse FAI richtte Constandse de FAN (Federatie van Anarchisten in Nederland) op, maar deze sloeg niet aan in een land waar het merendeel van de anarchisten zijn eigen weg ging. Bovendien bleven vele anarchisten strikt vasthouden aan het beginsel van de geweldloosheid. En wat Constandse schreef over de Spaanse anarchisten en syndicalisten was daarom ook van toepassing op de meeste Nederlandse libertairen: "Ze hebben niet ingezien dat voor alles de politiek een harde en meedogenloze strijd is om de macht".

5.

Gedesillusionneerd trok hij zich in 1938 terug uit de anarchistische beweging. Maar het was geen afscheid van het anarchisme als idee, want in datzelfde jaar verscheen zijn *Grondslagen van het anarchisme*. In dat boek – dat in de jaren zeventig vele malen herdrukt is – schetste Constandse hoe een anarchistische samenleving er idealiter uit zou kunnen zien. Het vormde een waardig afscheid van het anarchistische milieu – en was tegelijk een paradox omdat hij het vertrouwen dat het anarchisme zich tot een kracht van betekenis zou ontwikkelen verloren had. Het ging nu zelfs niet meer om socialisme of kapitalisme, maar om liberale democratie of fascisme. Immers, als er geen liberale democratie zou zijn, geen verlichte elite, ontbrak ook de ruimte voor radicalere ideeën. Hij was niet verbaasd toen in mei 1940 Duitse troepen Nederland binnenvielen. De oorlog had hij zien aankomen. In een interview zei hij daarover: "Ik kon niet meer geloven aan vrede, niet aan revolutie, niet aan een algemene werkstaking die de oorlog zou verhinderen". Maar in september van dat jaar, toen de Duitse oversteek naar Engeland was mislukt, gloorde er weer hoop: "Ik wist dat een zeemogendheid het altijd op den duur zal winnen van een landmogendheid, omdat een zeemogendheid van de aanvoer van grondstoffen verzekerd is. Een maand later stond er 's morgens vroeg een overvalwagen voor zijn deur en werd Constandse met ruim honderd andere Nederlanders – politici, hoge ambtenaren, hoogleraren en ondernemers – als gijzelaar weggevoerd naar het kamp Buchenwald. In dat gezelschap, waarin Constandse de enige linkse radicaal was, bevond zich ook zijn stadgenoot

Willem Drees.

Constandse is in het algemeen altijd terughoudend geweest over zijn persoonlijke leven. Dat was het terrein van de *privacy*. Belangrijker volgens hem waren ideeën en maatschappelijke ontwikkelingen. Die terughoudendheid gold eens te meer voor de oorlogsjaren. Slechts een enkele keer, bijna terloops, vertelde hij iets over zijn kampervaringen. Zo herinner ik me een indrukwekkend artikel – 'Toen klopte het verleden weer aan...' – nadat hij in 1961 met zijn vrouw Gerda Buchenwald had bezocht. En kort voor zijn dood vertelde hij in een gesproken essay hoe bevoorrecht de gijzelaars in Buchenwald waren vergeleken bij de 'gewone' gevangenen: "Eenmaal ontmoette ik een oude, uitgeputte Häftling die uit ons blok een zak met puin moest wegdragen. Een snauwende, scheldende Scharführer verbood ons hem te helpen. Maar ik hoorde nog de matte woorden van de gevangene: 'Dit is niet zwaar. Het leven is zwaar. Het leven.' Bij mijn weten sprak Constandse maar één keer uitvoerig over zijn kampervaringen, al had hij er ook eerder in *De Gids* over geschreven. Dat was in 1982 met Sytze van der Zee, die ook met andere voormalige gevangenen sprak. *De gouden hoek van Buchenwald* heet deze bundel interviews. In Buchenwald – en later in Haren en St. Michielsgestel – leerde hij politici als Donner en de sociaaldemocraten Drees en Van der Goes van Naters kennen, hoogleraren als Huizinga en Geyl, Pos, Logeman, Goudriaan en Lieftinck, de violist Jo Juda en de literatuurcriticus dr. P.H. Ritter jr., en ook mr. Robert Baelde die later gefusilleerd zou worden. Ik denk dat Constandse in die jaren ervaren heeft dat 'klassevijanden' aimabele mensen kunnen zijn, karaktervol en sociaalvoelend soms. In ieder geval heeft hij toen zaken leren relativeren en mensen leren waarderen – Drees bijvoorbeeld – zonder dat hij zijn libertaire ideeën verloochende.

Over zijn anarchisme werd niettemin nauwelijks gesproken, over zijn atheïsme alleen in kleine kring, des te meer echter werd er gediscussieerd over filosofie en cultuur.

Zo gaf hij er Spaanse les, hield lezingen (over Heine, Nietzsche, Montaigne en Ortega y Gasset) en organiseerde wedstrijden. Enkele jaren geleden zei Van der Goes van Naters daarover in een interview: "(Constandse was) een engel van een man. Wat hij wel niet allemaal voor ons deed. We zeiden in het kamp: 'hij is de enige echte christen hier...' Hij was anarchist. Maar wat dat betekende heeft hij me nooit duidelijk kunnen maken". En tijdens zijn gevangenschap maakte hij ook kennis met de vroegere directeur van het *Algemeen Handelsblad*, vanouds een deftig-liberale krant, die hem vroeg om na de oorlog redacteur te worden.

6.

Zo begon in 1945 de derde periode in zijn leven, de jaren waarin hij vooral als dagbladjournalist actief was. Bij het Algemeen Handelsblad fungeerde Constandse in de praktijk als chef van de buitenlandredactie, waarbij hem vrijwel volledig de vrije hand werd gelaten. Zelf zei hij daar eens over dat zakenlieden nu eenmaal meer geïnteresseerd zijn in feiten dan in ideologieën. Al spoedig ontpopte hij zich als een kenner van de internationale politiek en de contemporaine geschiedenis, een specialisme waarvan in zijn vooroorlogse artikelen en brochures al ruimschoots aanzetten te vinden zijn. Met name schreef hij toen regelmatig over de stalinistische terreur en de imperialistische politiek van Sovjet-Rusland, waarover hij in 1947 uitgebreid berichtte in zijn boek *Dertig jaar Sovjet-politiek*. In deze periode, die in 1964 eindigde toen hij met pensioen ging, valt opnieuw zijn grote activiteit op. Er is wel eens opgemerkt dat Constandse te sterk de nadruk legde op kwantiteit, op een grote journalistieke produktie. Naast de stroom van artikelen en commentaren over buitenlandse politiek verschenen er in die periode ook tal van boeken van zijn hand, onder meer biografieën van Tito, Chroestsjov en Kennedy, en beschrijvingen van landen als Mexico en Cuba. Zo sprak hij als een van de eerste journalisten, in 1960 toen hij Cuba bezocht, met Che Guevara. Overigens vind ik dat een deel van zijn boeken uit die periode enigszins teleurstelt door een tekort aan diepgang. Misschien was die drang om te publiceren een reactie op de oorlogsjaren, misschien ook kon hij de informatie die hij verzameld had niet voldoende verwerken in zijn dagbladartikelen, hoe het zij, er zijn ook studies van blijvende waarde bij. Ik denk dan allereerst aan zijn prachtige en analytisch heldere *Het lot belooft geen morgenrood* uit 1960. Constandse geeft daarin een beeld en een balans van de eerste helft van deze eeuw, en laat zien dat de mens ondanks crises en catastrofes telkens weer tracht om orde in de chaos te scheppen, al is het geloof in een zonnige toekomst allengs verdwenen. In de proloog lezen we dan ook dat het aankomt op amor fati, de liefde tot het lot, "niet het klagelijke en onvruchtbare verzet tegen het onvermijdelijke, doch de moedige aanvaarding daarvan". In 1975 is dit boek, aangevuld met een overzicht van latere jaren, terecht herdrukt.

Als buitenlandredacteur maakte Constandse vele reizen. Hij bezocht onder andere Rusland, Oost-Europa, Japan, Midden-Amerika en Noord-Afrika, deed verslag van topconferenties in Genève, en sloot zijn werk voor de krant af met een correspondentschap in Brussel. Overigens was hij al direct na de oorlog weer actief geworden voor de vrijdenkers en schreef hij honderden artikelen voor

het weekblad van die beweging. Dat weerhield hem er niet van om tegelijkertijd actief te zijn voor het Humanistisch Verbond dat in 1946 was opgericht met als doel niet zozeer het bestrijden van de kerken als wel het organiseren van de onkerkelijken. Voor dit verbond hield hij vele lezingen, ook via de radio. En in dat zelfde jaar werkte hij ook mee aan het links-socialistische weekblad *De Vlam*, waarvoor hij de buitenlandse overzichten schreef. In het midden van de jaren vijftig echter eiste het werk op de krant zoveel van zijn tijd op dat hij zijn journalistieke activiteiten voor vrijdenkers en humanisten – en ook voor de beweging van seksuele hervormers, de NVSH – moest beëindigen. Bij het *Algemeen Handelsblad* was hij ondertussen de grondlegger geworden van wat later 'de school van Constandse' genoemd is, en waarvan Henk Hofland de bekendste 'leerling' is. Het betreft een visie op de internationale politiek, waarbij de nadruk ligt op feiten, niet op meningen. Twee elementen spelen in die visie een belangrijke rol. Het eerste is dat staten, zeker op langere termijn, helemaal niet zo sterk ideologisch opereren, maar veeleer geopolitieke strategieën hanteren. Het gaat om grondstoffen en afzetmarkten en om de positie in de interstatelijke verhoudingen, waarbij de kleur van de specifieke regeringen er meestal weinig toe doet. Het tweede element benadrukt het belang van de factor 'macht', onder meer in de vorm van 'bewapening'. Staten en machten – het is een anarchistische benadering van de internationale politiek die Constandse zijn leven lang had gehanteerd en zou blijven hanteren. Of zoals Ben Traven het in zijn roman *Het dodenschip* zegt: "De mens moet moraal hebben, de staat kent geen moraal". Hofland heeft er op gewezen dat Constandse niet paste in het toenmalige Koude Oorlogsdenken. Zeker, hij was altijd een bestrijder geweest van het bolsjewisme, had het imperialisme van Sovjet-Rusland fel veroordeeld, maar een hysterisch anticommunisme was hem vreemd. Hij was een realist, die wees op de veranderde machtsverhoudingen in Europa, op de onontkoombare dekolonisering, en op de betekenis daarbij van economische en militaire macht. En steeds onderbouwde hij zijn betogen met feiten die voor zich zelf spraken. Een van zijn mooiste boeken is dan ook *Dynastie van staal*, een geschiedenis van de familie Krupp die door haar economische en militaire macht de internationale politiek had weten te beïnvloeden. Twee jaar eerder – in 1959 – had hij *Achter de schermen van de diplomatie* gepubliceerd, een nuchtere en zakelijke schets van de internationale politiek sinds 1933.

7.

Ook na zijn pensionering is Constandse de internationale politiek nauwgezet blijven volgen –

als journalist en commentator. Hij schreef talloze beschouwingen en overzichten in *Vrij Nederland*, in *De Groene Amsterdammer* en in *De Nieuwe Linie*, maar kreeg toch vooral landelijke bekendheid door zijn radiowerk voor de VPRO. We kennen allen zijn karakteristieke nasale stem waarmee hij het wereldnieuws becommentarieerde. En er kon geen symposium of bijeenkomst op dat gebied gehouden worden of Constandse was een van de inleiders. In die laatste periode van zijn leven – een tijd waarin hij eindelijk bij een groter publiek waardering ontmoette – benadrukte hij overigens steeds vaker dat omwentelingen bijna altijd autoritaire en gewelddadige processen zijn. Desondanks meende hij dat libertairen terughoudend zouden moeten zijn in hun kritiek op revoluties in de Derde Wereld, overigens een opvatting die in de redactie van *De AS* ter discussie stond. "Een van de weinigen, zo schreef hij eens, "die dat (gewelddadige karakter van revoluties) heeft onderkend was Bakoenin". Waarschijnlijk was het een van de redenen waarom deze anarchist hem zo sympathiek was. Zo had hij al in 1948 een geromantiseerde biografie – een 'vie romancée' – van Bakoenin gepubliceerd.

Zoals gezegd was Constandse uiterst kritisch waar het de Sovjet-politiek betrof, maar weigerde hij om zich in de gelederen van de anticommunistische *diehards* te scharen. Hij had daar een heel pragmatische verklaring voor. Immers, door het Oostblok voortdurend onder druk te zetten zouden deze staten gestimuleerd worden de gelederen te sluiten, terwijl Constandse juist de meeste resultaten verwachtte van een interne erosie van het communistische systeem. Helaas heeft hij niet mogen beleven dat het Oostblok inderdaad aan zijn eigen tegenstellingen bezweek. Niettemin is Constandse in de jaren zeventig fel geattaqueerd door een groepje rond de voormalige communist Karel van het Reve, die hem verweet een vriend van de Sovjet-Unie te zijn. Publiekelijk heeft hij toen nauwelijks op die aanvallen gereageerd – maar ze onderstreepten volgens hem wel degelijk dat de communistische heilsleer neurotici kweekte.

Toch valt te constateren dat hij zich in de loop van de jaren zeventig steeds scherper tegen het kapitalistische Westen begon te keren. Zo sprak hij van de 'feodalisering' van het kapitalisme. Zeker na Vietnam verdwenen de laatste resten optimisme over een civiliserende rol van de intellectuele elite in de Verenigde Staten en West-Europa, zoals we die in *Het lot belooft geen morgenrood* aantreffen. Zijn toon werd feller, zijn taalgebruik harder – het relativerende en het verstandelijke in zijn betogen raakten op de achtergrond, de emoties kregen de overhand. Zo gebruikte hij voor de politiek van Israël ook een kwalificatie ('fascistisch') die hij daarvoor nooit in de mond had genomen. Rond 1980 – het

was de tijd van de neutronenbom en de kruisraket – zag hij de toekomst ronduit somber in. Opvallend in zijn geschriften en commentaren uit die jaren – 'de jaren der verleugening' had hij ze in 1975 in een nieuw overzicht van de internationale politiek genoemd – is niet alleen zijn anti-Amerikanisme maar ook zijn ondergangsstemming. Het pamflet *De derde wereldoorlog* uit 1980 eindigde hij dan ook met de woorden: "We dansen op een vulkaan".

Ik vraag me of die fascinatie voor het einde der tijden niet in verband stond met zijn oorlogservaringen. Er over praten deed hij niet, maar hij vertelde me wel dat hij slecht sliep, vaak nachtmerries had. We zien ook dat hij zich toen ging bezighouden met de dood. Niet onlogisch voor iemand van rond de tachtig. Maar toch... wijzen die verschijnselen bij elkaar misschien op zoiets als een KZ-syndroom?

8.

Behalve met de internationale politiek en de economische en militaire aspecten daarvan hield Constandse zich in die laatste periode van zijn leven intensief bezig met wat ik korthedshalve 'cultuur' wil noemen. Daartoe reken ik allereerst zijn vele geschriften en lezingen over het anarchisme, het vrijdenken en de sexuele bevrijding, en verder die op het terrein van de literatuur, de geschiedenis en de filosofie. Al eerder wees ik er op dat hij in 1938 weliswaar de anarchistische beweging verlaten had maar niet gebroken had met het anarchisme als cultuurideaal van vrije individuen. De herleving van de anarchistische beweging – in gang gezet door Provo – ging echter niet aan hem voorbij, integendeel. Hij schreef een beknopte geschiedenis van het anarchisme (*Anarchisme van de daad* – 1969), raakte weer enigszins betrokken bij anarchistische propaganda-activiteiten en werd mederedacteur van *De AS*. Ondertussen was hij ook toegetreden tot de redactie van het politiek-culturele maandblad *De Gids*, waarvoor hij zowel over internationale politiek als over culturele onderwerpen schreef. Ik weet vrijwel zeker dat Constandse met erg veel plezier voor *De Gids* heeft gewerkt, in ieder geval heeft hij er essays in gepubliceerd die zonder twijfel tot de hoogtepunten van zijn oeuvre behoren.

Zijn medewerking aan *De Gids* en *De AS* – tijdschriften waarvan hij mederedacteur was – was wat uitzonderlijk, in die zin dat hij overwegend als Einzelgänger actief is geweest. Hij redigeerde ofwel alleen een blad, zoals *Alarm* of *De Nieuwe Cultuur*, ofwel hij was medewerker zonder verdere verantwoordelijkheid. Ik vermoed omdat hij het tijdverlies vond om zich met bestuurlijke zaken te bemoeien, en veel liever schreef. Toch was hij iemand die gezelschap zeer op prijs stelde en ook

erg sociaal in zijn contacten met anderen was. Op verjaardagen belde hij je op of stuurde een kaartje, was ook altijd belangstellend waar het de meer persoonlijke zaken van zijn uitgebreide vrienden- en kennissenkring betrof.

Als ik Constandse zou moeten typeren kies ik voor propagandist van het individualisme, het ideaal van vrije mensen in een vrije wereld. Zelf noemde hij zich een ambachtsman wiens werktuig het woord is. "Geen letterkundige en geen politicus, maar een onafhankelijk commentator – soms opstandig, vaak in vrijheid analyserend en gewoonlijk afkerig van dienstbaarheid". Het is een omschrijving die stellig te bescheiden is, zeker als we bedenken dat hij ook nog wetenschappelijke kwaliteiten bezat. Hij was een kenner van Spanje en Latijns-Amerika, van de Spaanstalige cultuur en geschiedenis, in 1951 gepromoveerd op een studie over de Spaanse schrijver Calderon de la Barca. Vandaar dat hij van 1968 tot 1976 een leeropdracht vervulde aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij college gaf in de geschiedenis van Spanje en Latijns-Amerika.

In *De AS* – en daarbuiten – propageerde Constandse een wat hij noemde 'reformistisch anarchisme'. Een anarchisme, waarbij het primair gaat om het beïnvloeden van de cultuur, om het vergroten van vrijheden – ook als er geen sprake is van een staatloze, federale wereldunie van ontwapende volken. "Moge dan zulk een ideaal nog een utopie zijn in de relaties tussen staten, de mensen kunnen in hun onderlinge betrekkingen, op redelijke en ethische gronden, wel naar vreedzame en kameraadschappelijke overeenkomsten streven". Veel- zeggend is ook wat hij schreef over het dilemma van de macht: "Het anarchisme is een revolutionaire theorie die niet door een revolutie kan worden verwerkelijkt". En verder: "Het feit blijft dat libertaire idealen niet zijn op te leggen, niet zijn af te dwingen door gezag of wapens, dat ze het best gedijen door het voorkomen en vrijdelen van geweld". Het essay waaruit ik citeer is met andere artikelen uit *De Gids* en *De AS* opgenomen in *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid* (1979), een bundel die – tot grote hilariteit van Constandse – in de HP boeken-toptien terecht kwam.

Begin jaren zeventig was hij ook weer actief in de vrijdenkersbeweging. Hij schreef brochures – met als laatste *De paus in Nederland: een ongenode gast* – droeg talloze artikelen bij aan het maandblad *De Vrije Gedachte* en werkte regelmatig mee aan de radio- en tv-uitzendingen van de vrijdenkers. Sterk verweven met zijn geschriften over vrijdenken en anarchisme zijn zijn portretten van schrijvers, filosofen en cultuurcritici. Een prachtige studie waarin al die terreinen samenkomen is zijn *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (1967), maar ook nadien werden vele van zijn essays

gebundeld – ik noemde de titels ervan al – die een wisselend panorama van vrijheidslievend en humanistisch individualisme bieden. Zo is *Het soevereine Ik* (1983) – zijn laatst verschenen boek als we de postuum verschenen memoires *De bron waaruit ik gedronken heb* niet meerekenen – gewijd aan de geschiedenis van het individualisme ("autonoom oordelen zonder het gezag te erkennen van tradities en dogma's") van Lao-tse tot Nietzsche. Maar het laat tevens zien hoezeer Constandse een schakel vormde tussen de ideeën van de negentiende en die van de twintigste eeuw. Ik doel op het rationalisme, het Verlichtingsdenken, een positivistische kijk op de wetenschap, en dergelijke. Dat herinnert me aan de enige keer dat Constandse en de overige redacteurs van *De AS* verschil van mening hadden. Dat was eind jaren zeventig toen de wetenschapsfilosoof Paul Feyerabend zijn *Against Method* had gepubliceerd. Feyerabend keerde zich tegen de totalitaire aanspraken van de heersende wetenschapsbeoefening en pleitte voor een 'anarchistische' kennistheorie – dat wil zeggen dat hij alternatieve methoden van onderzoek niet bij voorbaat wilde uitsluiten.

Wij – de jongeren – waren nogal enthousiast over de ideeën van Feyerabend en stelden voor er een nummer van *De AS* aan te wijden. Constandse deelde ons enthousiasme in het geheel niet. Het loslaten van het rationalisme in de wetenschap zette volgens hem de deur open voor bijgeloof, occultisme en toverij. Hij heeft toen ook geen bijdrage geleverd aan dat nummer. Maar zijn bundel uit 1979 bevatte wel een tot dusverre ongepubliceerd artikel waarin hij zich tegen het 'irrationalisme' van Feyerabend verzette. Zo deed Constandse in zijn opvatting over de wetenschap – en in vele andere opzichten – denken aan de achttiende-eeuwse Franse filosoof Diderot, heeft Piet Spigt eens opgemerkt. In ieder geval was hij een man met een enorme kennis en een brede belangstelling, daarbij een geboren docent, en vooral een strijdbaar en onvermoeibaar propagandist van het individualisme.